

Tot eene altoos duurende gedachtenisse

3 Oktoberlezingen

Redactie: Dr. E.S. van Eijck van Heslinga, Dr. R.P. Fagel, Drs. A. Netiv, Prof. dr. J. Pollmann en Dr. J. Zijlmans

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October Vereniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan 3 oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in het Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn of haar manier naar het beleg van Leiden kijkt.

3 Oktoberlezingen:

- 1997 R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen.*
- 1998 J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg.*
- 1999 D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging.*
- 2000 W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit.*
- 2001 S. Groenveld, *Van vyanden und vrienden bedroevet. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad.*
- 2002 B.M.A. de Vries, *De eerste 3 October-feesten: volksvertier of vermaak voor de burgerij?*
- 2003 L.H.J. Sicking, *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden.*
- 2004 R.C.J. van Maanen, *3 oktober 1574. Keerpunt in de Leidse geschiedenis.*
- 2005 J.M. Bordewijk-Knotter, *Lof zij den helden. Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel.*
- 2006 Th.F. Wijsenbeek-Olthuis, *Honger.*
- 2007 A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden - waarheid en verdichting.*
- 2008 J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw.*
- 2009 M. Ebben, *Winnaars en verliezers. Kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2010 H. den Heijer, *Holland onder water. De logistiek achter het ontzet van Leiden.*
- 2011 J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & Volksfeest.*
- 2012 A. Netiv en C. Brandenburgh, *(Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem.*
- 2013 L. Jensen, *De les van Leeuwte. Kinderboeken over het beleg en ontzet van Leiden.*
- 2014 E.M. Jacobs, *Waarom Paling? De 3 oktoberfeesten door de bril van een antropoloog.*
- 2015 A. van der Lem, *Willem van Oranje en Leiden.*
- 2016 O. van Marion, *Van Jochem tot Jan. Stedenlof in liederen over Leidens Beleg en Ontzet.*
- 2017 Raymond Fagel, *De Spaanse belegeraar van Leiden. Het eigen verhaal van Francisco de Valdés*

2018

Tot eene altoos duurende gedachtenisse

De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werf

Frans Grijzenhout

PRIMAVERA PERS

Illustratie omslag: Jan de Bisschop, *Aftekening van een buste van Pieter Adriaensz van der Werf door Hendrick de Keyser*, pen in bruine inkt, deels gewassen, over een tekening in zwart krijt, 212 x 133 mm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Vormgeving: Primavera Pers

Druk: Nautilus, Leiden

Universiteit Leiden

© Frans Grijzenhout, 2018

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-90-5997-269-8

Tot eene altoos duurende gedachtenisse

De nalatenschap van Pieter Adriaensz van der Werf

Het beleg en het ontzet van Leiden behoren tot de beroemdste gebeurtenissen uit de Tachtigjarige Oorlog. Geen wonder dat ze ook hun neerslag hebben gevonden in de beeldende kunst. Het verhaal van benauwenis, ziekte, honger, conflict, zelfop-offering en bevrijding heeft altijd tot de verbeelding gesproken. Sommige beelden zijn in de loop van de tijd gevormd, vervormd misschien, andere vrijwel direct na de gebeurtenissen ontstaan en door de eeuwen heen zorgvuldig bewaard en gekoesterd. In het volgende wil ik mij om te beginnen kort richten op het beeld dat in de negentiende eeuw is gecreëerd van een van de hoofdrolspelers in dit drama, de beroemde burgemeester Pieter Adriaensz van der Werf. Daarna wil ik met u stap voor stap teruggaan in de tijd. Eerst brengen we een denkbeeldig bezoek aan een van de allereerste tentoonstellingen die zijn gehouden, in 1824, van voorwerpen en kunstwerken die herinneren aan het beleg en ontzet van Leiden. Vervolgens wil ik een antwoord proberen te vinden op de vraag hoe het mogelijk is dat die voorwerpen de eeuwen hebben overleefd en welke rol Van der Werfs erfgenamen daarbij hebben gespeeld. Ten slotte wil ik een blik werpen op enkele kunstwerken die al in de zeventiende eeuw door de nazaten in opdracht zijn gegeven en die daarmee een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de vorming van de herinnering aan Pieter Adriaensz van der Werf.¹

Het monument Van der Werf

Wie denkt aan kunst en herinnering rond het beleg en het ontzet van Leiden, ziet vermoedelijk direct twee kunstwerken voor zijn geestesoog opdoemen.

In de eerste plaats het standbeeld voor burgemeester Pieter Adriaensz van der Werf, opgericht naar aanleiding van de driehonderdjarige herdenking van het ontzet (afb. 1).² Hoewel het initiatief tot de oprichting van dit standbeeld in 1872 was genomen en het ingezonden ontwerp van de alleskunner Johan Philip Koelman (1818-1893) – hij was schilder, schrijver, dichter en beeldhouwer – al in oktober 1873 door de commissie was uitverkoren, duurde het tot 3 oktober 1884 voordat het standbeeld daadwerkelijk werd geplaatst. De kunstenaar heeft de veronderstelde onverzettelijkheid van de burgemeester mooi weten te vangen in dit monumentale standbeeld, dat door de

1. Johan Philip Koelman, *Model voor het standbeeld van burgemeester Pieter Adriaenz van der Werf*, 1873, gips, 65,5 x 29,5 x 27 cm, De Lakenhal, Leiden.

gekozen houding van de ons moedig tegemoet tredende Van der Werf toch een zekere dynamiek weet uit te stralen.

Een standbeeld en een straat, ja een park dat naar je is vernoemd: die eer valt maar heel weinig historische figuren te beurt. De negentiende eeuw was natuurlijk die van het nationalisme, met zijn nationale helden, zijn zeehelden- en schildersbuurten, en zijn standbeelden. Toch heeft een echte statuomanie, zoals die zich aftekent in het Italië van na de eenwording of in het negentiende-eeuwse Frankrijk, in Nederland niet plaatsgevonden. Zelfs na lang zoeken kan hier niet veel meer dan één, hooguit twee handenvol standbeelden uit de tweede helft van de negentiende eeuw worden aangewezen.³ Nederland is wat dat betreft altijd terughoudend geweest en gebleven. Dat verklaart mede waarom de cultuur-historische beeldenstorm die op dit moment door de westerse wereld trekt, in Nederland bescheiden van omvang is, de discussie over Jan Pietersz Coen en ons koloniaal verleden ten spijt.⁴

De kans dat Van der Werf ooit het object zal zijn van culturele afkeuring, laat staan van iconoclasme, lijkt mij niet zo groot. Weliswaar doet de academische geschiedwetenschap er alles aan om zijn rol tijdens het beleg en daarmee zijn historische *statuur* te relativiseren, maar zijn *statue* staat in Leiden fier en onbedreigd overeind. Van der Werf is dermate verweven geraakt met de publieke herinnering aan het beleg en het ontzet van Leiden, dat hij vermoedelijk nooit van zijn voetstuk zal worden gestoten – een voetstuk, overigens, dat werd ontworpen door de architect H.P. Vogel (1833-1886) en gedecoreerd met bronzen reliëfs met scènes uit het beleg en ontzet.

Als we spreken over de gemonumentaliseerde herinnering aan Van der Werf, denken velen van ons in de tweede plaats ongetwijfeld aan *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werf* (afb. 2). Dit enorme doek werd in 1816-1817 beschilderd door de Zuid-Nederlander Matthieu Ignace van Bree (1773-1839) en in 1818 door Willem I, toen nog koning van de Noordelijke én Zuidelijke Nederlanden, gekocht en vervolgens aan de stad Leiden geschonken. Van Bree canoniseerde aan het begin van de negentiende eeuw het beeld van de opofferingsgezindheid van de Leidse burgemeester, die desnoods bereid zou zijn geweest zijn eigen vlees ter beschikking te stellen aan zijn hongerende stadgenoten, als zij maar niet zouden toegeven aan de Spanjaarden. Waar Van der Werf in sommige eerdere voorstellingen slechts bereid lijkt om één van zijn eigen armen af te hakken, wijst hij bij Van Bree met zijn degen op zijn hele lichaam: alles of niets.⁵

Het is natuurlijk enigszins pikant dat uitgerekend een Zuid-Nederlander als Van Bree op zo'n overtuigende wijze uitdrukking wist te geven aan het 'vaderlandsch ge-

3. Johann Bernhard Wittkamp, *Het ontzet van Leiden*, 1848, doek, 71 x 112 cm, De Lakenhal, Leiden; verkleinde kopie naar het schilderij in het Klein Auditorium van het Academiegebouw van de Universiteit Leiden.

Vorige pagina:

2. Matthieu Ignace van Bree, *De zelfopoffering van burgemeester Van der Werf*, 1817, doek, 430 x 574 cm, De Lakenhal, Leiden.

voel' dat het nieuwe Koninkrijk der beide Nederlanden na 1814 een gevoelsbasis in een gezamenlijke geschiedenis moest geven. Maar Van Bree had al onder het *empire* van Napoleon geleerd hoe hij die vaderlandse sentimenten moest bespelen, met grote formaten en grote gebaren. En het nieuw gevormde koninkrijk, met zijn gespleten geschiedenis, had juist aan die grote, verbindende, menselijke gebaren van een niet duidelijk aan Oranje of de Staten gebonden figuur als Van der Werf behoefte, na de door en door verpolitiekte en in sommige opzichten ook wel verziekte periode van de patriotten- en de Bataafs-Franse tijd. De koninklijke aankoop en daarmee impliciete goedkeuring van het reusachtige doek en de direct daarop volgende schenking aan de stad Leiden deden vermoedelijk de rest.⁶

Het kon niet uitblijven of Van Bree's succesvolle en door de koning kennelijk goedgekeurde weergave van een lokale gebeurtenis met nationale uitstraling kreeg navolging. Allereerst in een groot werk uit 1829, tegenwoordig ook in De Lakenhal, door een van zijn Antwerpse leerlingen, Gustaf Wappers.⁷ En dan *'Het ontzet van Leijden, in den jare 1574'*, zoals de oorspronkelijke titel luidt,⁸ in het Klein Auditorium van het Academiegebouw van de Universiteit Leiden (vgl. afb. 3). Dit eveneens reusachtige schilderij uit 1848 is van de hand van Johann Bernhard Wittkamp (1820-1888), weer een kunstenaar bij wie niet verschrikkelijk veel Neêrlands bloed door d'ad'ren vloeide. Wittkamp werd geboren in Riesenbeck bij Münster als zoon van een koopman en leerde schilderen bij Nicaise de Keyser (1813-1887), een leerling van Van Bree, aan de Academie van Antwerpen. Hij staat dus artistiek gezien rechtstreeks in de lijn Van Bree-Wappers, en is de derde kunstenaar met een Vlaamse artistieke achtergrond die Holland een lesje gaf in de monumentale verbeelding van zijn vaderlandse verleden.

Als we Wittkamps schilderij nader beschouwen, zien we dat het perfect past in de algemene karakteristiek die van de negentiende-eeuwse, romantische historieschilderkunst kan worden gegeven: die richt zich tenslotte op de verheerlijking van een deugd die ten voorbeeld wordt gesteld aan de natie, maar ze doet dat op een theatrale manier, door eerder het emotionele, subjectieve element te belichten dan het formeel-historische. Vermoedelijk daarom, althans in de gedachtegang van de negentiende-eeuwer, moest de schilder een bijzonder oog hebben voor de rol van vrouw en kinderen in het historisch gebeuren. Wittkamp heeft al deze aanbevelingen opgevolgd en daarbij met een schuin oog ook gekeken naar een prent van H.P. Oosterhuis uit 1825, die dezelfde scène verbeeldt.⁹

Tentoonstellen

Noch het schilderij van Van Bree noch de doeken van Wappers en Wittkamp zijn geschilderd met het oog op een museale bestemming. Net als veel andere grote historiestukken uit die tijd waren ze primair ontworpen voor de tentoonstellingen van levende meesters die sinds 1808 in Nederland werden gehouden, in de hoop op aankoop door een vorst, een stedelijke overheid, of een rijke en liefst ruim behuise particulier.¹⁰ Waar in de Nederlandse steden nauwelijks standbeelden te vinden waren, was ook het museale Nederlandse landschap in de eerste helft van de negentiende eeuw nog heel erg leeg. Haarlem had Teylers Museum, Amsterdam het Rijksmuseum in het Trippenhuis, Den Haag het Koninklijk Kabinet van Schilderijen in het Mauritshuis en Leiden sinds 1818 zijn Museum van Oudheden. Verder waren her en der lokale of regionale oudheidkamers te vinden, al dan niet op de zolder van het stadhuis.¹¹ Pas in het laatste kwart van de negentiende eeuw komt de stichting van stedelijke musea goed op gang. De opening van De Lakenhal op 1 mei 1874 is daarvan een belangrijk voorbeeld.

Toch had Leiden zich in oudheidkundig opzicht niet al die tijd onbetuigd gelaten. In 1824, bij de 250-jarige herdenking van het ontzet, was de stad een van de eerste in de negentiende eeuw die een tijdelijke tentoonstelling hield van plaatselijke oudheden, in een kennelijke poging om de herinnering aan het beleg en het ontzet te visualiseren en een plek te geven in een openbare instelling. Nadat het publiek zijn roes van het feest op 3 oktober had kunnen uitslapen, kon het van 4 tot en met 6 oktober alle voorwerpen die ook maar op de een of andere manier met de gebeurtenissen van 1574 in verband konden worden gebracht, bewonderen in het Leidse stadhuis. 4846 bezoekers maakten van die gelegenheid gebruik.¹² Met in het achterhoofd het uitdrukkelijke excuus van de samensteller van de catalogus, eerste klerk ter secretarie Casper Seyn, dat de tentoonstelling ‘met overhaasting’ tot stand was gekomen en dat men dus niet al te kritisch moest zijn op de catalogus, kunnen we alleen maar onder de indruk zijn van het feit dat in korte tijd meer dan tweehonderd voorwerpen en voorstellingen, beschreven in 152 catalogusnummers, bijeen waren gebracht voor deze expositie.¹³

We zijn in de gelukkige omstandigheid dat de Leidse stadsarchitect Salomon van der Paauw van deze bijzondere tentoonstelling een eigenhandig geïllustreerde catalogus heeft opgemaakt, die nog steeds bewaard wordt in het Leidse archief. Waar mogelijk plakte Van der Paauw bestaande afbeeldingen in zijn grotendeels handgeschreven catalogus, maar vaak ook maakte hij zelf een nauwkeurige aftekening van de tentoongestelde voorwerpen. Daardoor kunnen we ons ook nu nog letterlijk een voorstelling vormen van deze bijzondere expositie.

Vanuit het oogpunt van musealisering en erfgoedbesef is Van der Paaus persoonlijke ‘voorrede’ op de catalogus interessant. Als een van de betrokkenen bij de organisatie was hij bezorgd dat er van de ‘schat van belangrijke rariteiten’ die nu kon worden getoond, bij ‘een volgend jubelfeest’ niet veel meer over zou zijn. Daarom was hij overgegaan tot deze uitvoerige documentatie, waarvan hij hoopte dat zijn nakomelingen de vruchten ervan konden plukken en hem daarmee in gedachten houden. Al deze overwegingen – de angst voor verlies van als essentieel beschouwde erfgoederen, documentatie als vorm van behoud, en het belang van de persoonlijke memorie van de hoeder van het erfgoed – passen in het negentiende-eeuwse erfgoed-denken. Eveneens wordt uit de inleiding duidelijk dat er inderdaad sprake was geweest van een bijzonder korte voorbereiding.¹⁴

Onder de vele inzenders aan de tentoonstelling springt één naam er in het bijzonder uit, namelijk die van jonkvrouw M.S.T. de Wildt, die een aantal objecten van het hoogste niveau en van het grootste belang voor expositie op het stadhuis ter beschikking stelde. Deze Maria Suzanna Theodora de Wildt (1766-1855) was een verre nazaat van Pieter Adriaensz van der Werf en als zodanig een van de laatste hoeders van een familieschat aan historische objecten en kunstvoorwerpen die voor het overgrote deel rechtstreeks afkomstig was uit de nalatenschap van de beroemde burgemeester, een erfgoed dat sinds de vroege zeventiende eeuw zorgvuldig werd gekoesterd door zijn erfgenamen, met name in de familie Van Assendelft.

Alvorens nader in te gaan op deze specifieke collectie, wil ik wijzen op een bijzonder gegeven. In de wetenschappelijke literatuur over Van der Werf is al sinds de negentiende eeuw een tendens te bespeuren om zijn rol binnen de gebeurtenissen van 1574 te relativiseren of het belang daarvan zelfs in twijfel te trekken. Van hem en zijn nakomelingen wordt her en der op licht verwijtende toon gezegd dat zij zijn erfenis hebben gebruikt, misbruikt misschien zelfs, om hun eigen positie in het stedelijk bestuur en elders te rechtvaardigen, op te eisen of te versterken.¹⁵ Dat mag allemaal waar zijn en observaties als deze horen natuurlijk bij een kritische benadering van de geschiedenis en een gezond wantrouwen jegens persoonsverheerlijking, in het heden of in het verleden. Maar de catalogus van de tentoonstelling van 1824, met zijn zeldzaam volledige opsomming van alle eretekenen die aan de hoofdrolspelers in Leidens ontzet zijn verleend, maakt toch ook duidelijk dat Van der Werf al heel vroeg met de hoogste eer mocht strijken.

Dat geldt bijvoorbeeld voor catalogusnummer 37, bestaande uit zestien varianten van de beroemde noodmunt van Leiden, met zes exemplaren van de oorspronkelijke papieren versie (waarvan één afkomstig uit de nalatenschap van Van der Werf) en

tien voorbeelden van uitvoeringen van dat noodgeld in het rond of vierkant in zilver of goud. We weten uit de Leidse stadsrekeningen dat de burgemeesters van Leiden al heel snel na het ontzet de eerste opdrachten gaven voor het laten maken van beloningsspenningen in goud en zilver naar het model van de papieren noodmunt.¹⁶ Van de bijzondere, ruitvormige variant van deze herdenkingsversie van de Leidse noodmunt waren in de expositie slechts twee exemplaren te zien, allebei in goud uitgevoerd en beide afkomstig uit de familie Van Assendelft. Het exemplaar dat was uitgeleend door juffrouw De Wildt, was ook nog eens voorzien van een gouden ring waaraan het ereteken door Van der Werf zelf zou zijn gedragen (afb. 4).¹⁷

Ook catalogusnummer 53, de zogenaamde triomfpenning op het ontzet, is in dit verband interessant.¹⁸ Helemaal in de geest van de tijd wordt in de afbeeldingen aan weerszijden van deze penning een parallel getrokken tussen Leidens ontzet en de Bijbelse historie van de Assyrische koning Sanherib, die, net als de Spanjaarden bij Leiden, het beleg van Jeruzalem midden in de nacht had moeten opgegeven: 'Ut Sanherib a Ierusal[em], sic Hispan[i] a Leyd[a] noctu fug[erunt]'.¹⁹ We weten dat exemplaren van deze triomfpenning zijn geslagen aan de Munt van Dordrecht, in elk geval in de jaren 1590, mogelijk al in de jaren 1580.²⁰ Documentair bewijs van oudere, in Leiden geslagen exemplaren van deze penning hebben we niet, al is dit ook niet helemaal uitgesloten.²¹ De catalogus van 1824 maakt duidelijk dat er van deze triomfpenning exemplaren zijn geslagen in koper, lood en zilver; in dat laatste metaal komt de penning ook nu nog het meest frequent voor. Maar op de tentoonstelling lag één exemplaar in goud uit het Koninklijk Penningkabinet en één 'buitengewoon zwaar' gouden exemplaar, uitgeleend door juffrouw De Wildt, 'omzet met een dubbele gouden rand' die volgens de catalogus door de stad aan burgemeester Van der Werf was vereerd en die hij aan een ketting zou hebben gedragen.²² Ook hier is de zwaarst bekende variant dus naar Van der Werf gegaan.

We kunnen uit het voorgaande opmaken dat Van der Werfs reputatie al vroeg stevig was gevestigd. In de jaren na het ontzet zijn hem geen hoge onderscheidingen onthouden, eerder het omgekeerde. En zoals George Sanders zo overtuigend uit de doeken heeft gedaan, was de materiële waarde van 'het geschenk van staat' beslist een afspiegeling van de immateriële waarde die men toekende aan de verdiensten van de persoon in kwestie.²³ Ook in de kunstgeschiedenis geldt in dit soort zaken: *follow the money*.

4. Salomon van der Paauw, Aftekening van de aan Van der Werf vereerde gouden gedenkpenning in de vorm van de Leidse noodmunt, in: *Catalogus van oudheden en bijzonderheden, betreffende het beleg en ontzet der stad Leyden, 1824*, Erfgoed Leiden en Omstreken, Leiden.

Memorie: een familiezaak

Welke inspanningen hebben Van der Werfs nazaten nu gedaan voor het behoud van de voorwerpen die aan hem herinneren?²⁴

Allereerst een korte genealogie: Pieter Adriaensz van der Werf (1529-1604) had uit zijn eerste huwelijk een zoon Adriaen (1557-1622), die zijn vader opvolgde in de veertigraad van Leiden en daarvan deel bleef uitmaken tot aan de wetsverzet van 1618. Uit zijn derde huwelijk had Van der Werf een dochter Clara (1586-1659), die in 1619 trouwde met de goudsmid Bartholomeus Jansz van Assendelft (1585-1658).²⁵ Voor zover we kunnen nagaan, zijn vrijwel alle voorwerpen die in 1824 door juffrouw De Wildt werden uitgeleend aan de tentoonstelling op het stadhuis, vererfd via de uit deze verbintenis spruitende tak van de familie Van Assendelft. Dat blijkt uit een hele serie van testamenten van achttiende-eeuwse afstammelingen, waarin een groot aantal van deze voorwerpen met naam en toenaam wordt benoemd en waarin elke erflater, van generatie op generatie, voorzieningen treft om te zorgen dat deze voorwerpen onvervreemdbaar en *en bloc* in de familie blijven.²⁶

De vroegste bepaling die we dienaangaande kennen, komt uit het testament van Jan van Assendelft (1659-1728), een kleinzoon van Clara Pieters van der Werf, en diens vrouw Beatrix van Alphen (1672-1728), opgemaakt op tweede kerstdag 1725. Nadat de testateurs hebben verklaard dat de langstlevende van hen beiden universeel erfgenaam zal zijn, bepalen zij dat hun oudste en enige zoon Adriaen van Assendelft als prelegaat hun huis, het zogenaamde Hof van Zessen aan de Papengracht, zal krijgen, met alle behangsels, schilderijen, 'soo voor de schoorsteen als boven de deuren', de twee kanonnetjes in de grote zaal, alle staande en liggende platen, het kabinetje met boeken in de grote kamer, het kastje met boeken in de parsee zaal, 'het cabinetje met de medailjes', en

de metale poth van Leijden ontset, de schilderijen van 't beleg van Leijden, en al hetgene tot Leijdens ontseth behoort off dat van Pieter Adriaense van der Werff gekoomen is, ende verders alle de stuccke die tot de familie van haer heer & vrouwe comparanten sijn toebehoorende.²⁷

Op zijn beurt verklaart deze zoon Adriaen (1691-1752), als hij op 21 april 1742 samen met zijn tweede vrouw en achternicht Jacoba Catharina van Assendelft (1708-1778) zijn testament laat opmaken,

te prelegateeren aen sijn outste soon, d'heer Jan van Assendelft, alsulke linnens, tin en steene kannetjes, als affkomstig sijn van wijlen den heer Pieter Adriaense van der Werve, in sijn leven burgemeester der voors. stad Leijden, alsmeede alle de familie schilderijen hem heer testateur voor dato deeser huwelijk toebehoort hebben, met een goude penning en ring, afkomstig van denselven Pieter Adriaens van der Werve en waerop gesneeden is desselfs wapen, en het wapen van Assendelft, nog twee metale canonstukjes met de wapens en derselver affuijten, en d'twee halve maandjes met inscriptie Vige Legue [sic], alsmeede nog de metale pot na 't ontset van Leijden in seekere schans gevonden, met d'turff vant jaer 1574 – en eijndelijk nog alle d'geschreeve boeken van papieren rakende de stad Leijden. Ende bij overlijden van sijn voorn. zoon, sonder wettige kindt off kinderen natelaaten, verclaerde hij heer testateur te willen en te begeeren, dat alle de hier vooren geprelegateerde goederen als prelegaats sullen moeten gaen en volgen op en aen sijn heer testateurs andre soon, d'heer Barthout Adriaen van Assendelft.²⁸

Die laatste bepaling duidt er vermoedelijk op dat Adriaen en Jacoba Catharina van Assendelft er niet helemaal gerust op waren dat hun oudste, in 1721 geboren zoon Jan lang zou leven en die vrees werd bewaarheid toen hij in 1743 stierf. Bij hun herziene testament van 23 december 1748 schonken zij daarom aan hun enig overgebleven zoon Barthoud Adriaen (1730-1784) het Hof van Zessen met alles wat daaraan aard- en nagelvast was,

als meede alle de meubilen in de groote kamer, de speksteene beelde, 't oorlogie hangende op de kelderkamer, tapijten, stoelen, de twee vergulde kroonen met haar toebehoren, cannappe, spiegels en de steene tafels, staande op vergulde voeten, nevens de twee metale stucken canon met het wapen van Assendelft, en alsulke linnens, tin, steene kannetjes, als afkomstig sijn van wijlen den heer Pieter Adriaansz van der Werf burgemeester der stad Leijden, alsmeede alle de schoorsteenstukken, en verdere alle de familie schilderijen, 't borstbeelt van Pieter Adriaansz van der Werf nevens de drie susters van Van der Werf op hout geschildert in eene lijst, en de drie geschilderde geslagregisters hangende int comptoir op de kelderkamer, den ring afkomstig van den heer Pieter Adriaensz van der Werf en op de ring desselfs wapen ent wapen van Assendelft, alsmeede de metale pot.²⁹

Als deze Barthoud Adriaen van Assendelft op 23 februari 1780 zijn testament laat opmaken, heeft hij redenen om zich zorgen te maken over de continuïteit van het familie-erfgoed. Zijn eerste vrouw Maria Sara van Bodegem is in het najaar van 1779 gestorven en nakomelingen heeft hij niet. Daarom bepaalt hij dat het Hof van Zessen publiek zal worden verkocht, maar dat alle familieportretten, zijn boeken met aantekeningen en de familiepapieren vermaakt worden aan zijn zuster Margaretha Jacoba en haar dochter, onder de uitdrukkelijke conditie dat de stukken niet verkocht mogen worden en zolang mogelijk aan hun kant van de familie moeten blijven. Ook 'het [...] borstbeeld van d'h[ee]r P[iete]r Adriaansz van der Werf, en 't schilderijtje waer in de drie gezusters van welgemelde heere Pieter Adriaansz van der Werf zijn geschildert' legateert hij aan zijn zus en nicht,

mitsgaeders 't groot stuk schilderije verbeeldende de hongersnood en pest alhier te Leijden, geduurende 't beleg Ao 1574, het glas op welker eene zijde off helfte de schansen rondsom deeze stad Leijden in gemelde beleegering, geleegeen, en op welkers andere zijde off helfte de geruïneerde vloot voor Vigos, geëst zijn; en voorts de metaale pot bij het ontzet van gemelde beleegering in een der tenten van de Spagniaerden gevonden.

Na het overlijden van zijn zus en nicht moeten deze stukken echter vervallen 'aan het H: Geest offte Arme Weeshuijs deezer stad'. Met het oog daarop legateert Barthoud Adriaen van Assendelft nog eens fl. 4000 aan ditzelfde weeshuis, waarmee de kinderen die door het weeshuis worden onderhouden, jaarlijks op 3 oktober

tot eene altoos duurende gedachtenisse, zullen moeten worden onthaald op huts-pot met wortelen, en dat voorts 't gemelde borstbeeld van den heer Pieter Adriaensz van der Werf, 't kleine schilderijtje waar op de drie gezusters van dien heer zijn geschildert, mitsgaders het voornoemde stuk schilderije [...] op de kamer van der H.H. regenten van 't gemelde Geest off Arme Weeshuijs zullen moeten worden opgehangen, en aldaer met het voorgemelde glas [...] tot een altoos duurendt gedenkteeken van 't voornoemde ontzet, mitsgaderts aen gemelde heere Pieter Adriaansz van der Werff, in eene behoorlijke staat worden bewaart.³⁰

Hoe jammer voor de arme wezen ook, van deze bepaling van het laatste mannelijke lid van het Leidse geslacht Van Assendelft is het nooit gekomen. Na de dood van Barthoud Adriaen in 1784 verandert zijn tweede vrouw Maria Elisabeth Nolthenius

namelijk de bestemming van het borstbeeld van burgemeester Van der Werf, de schilderijen met de belegering van Leiden en met de verbeelding van de hongersnood, de grote gouden penning met aan de ene kant het opschrift 'haec libertatis ergo 1574' en aan de andere zijde het stadswapen met 'God behoude Leijden' die door de stad aan Pieter Adriaensz van der Werf was geschonken en die hij ook gedragen zou hebben, en de metalen pot. Zij legateert deze voorwerpen nu aan de stad Leiden

met instantelijk verzoek dat de Weled. Groot en Agtb. Magistraat deeser stad zullen gelieven goedte vinden dat het gem. borstbeeld en schilderijen worden gehangen op een der vertrekken van het raadhuis dezer stad, ofte anderszints op de kleijne Perse aldaar, ofte op zodanige andere meerder convenabele plaatse op het gem. raadhuijs, als hun Weled. Groot Agtb, zullen oordelen dat deese oudheden waardig zijn, opdat gemelde stukken aldaar ten allen tijden met alle mogelijke zorgvuldigheid gadeslagen en bewaard mogen blijven.

Ook legateert zij aan het oudste familielid van haar mans vaders zijde die bij haar dood nog in leven mocht zijn, 'het pourtrait en epitafium op satijn gedrukt van welgem. heer Pieter Adriaansz van der Werf, mitsgaderts alle de verdere familie pourtraiten en wapens van wijlen haar comparants gem. overleeden man' evenals het al meerdere malen genoemde glas, opnieuw op voorwaarde dat niets hiervan mag worden verkocht maar altijd in de familie zal moeten blijven.³¹

Met de respectieve legaatstellingen door Barthoud Adriaansz van Assendelft en die van zijn weduwe Maria Elisabeth Nolthenius is een belangrijke stap gezet in het proces van institutionalisering van het behoud van het Van der Werf-erfgoed. Op het moment dat er geen hoeders in de mannelijke lijn van de familie meer voorhanden zijn, lijkt de beste optie een publieke instelling in Leiden te zoeken die bereid is de zorg voor dat erfgoed, en de daaraan verbonden herinnering, over te nemen. Dat past helemaal in de ontwikkeling van het denken in de late achttiende eeuw over de rol van de overheid als conservator van lokale en nationale oudheden.

Bij de legataris moest dan wel voldoende vertrouwen zijn dat de erfenis bij zo'n instelling ook op langere termijn in goede handen is. Dat vertrouwen werd bij juffrouw Nolthenius, weduwe van een regent uit een geslacht dat in alle opzichten verbonden was met het *ancien régime*, weggeslagen met de Bataafse Revolutie van 1795. In een soort wanhoopsdaad bepaalde ze dat de eerder genoemde stukken, alsmede de penning met de voorstelling van Sanherib, dan maar aan het oudste naaste familielid van vaders zijde van haar overleden echtgenoot moesten worden gelegateerd.³² En zo

5. Joris van Schooten, *De gevolgen van de hongersnood tijdens het beleg*, 1643, doek, 181 x 232,5 cm, De Lakenhal, Leiden.

kwamen de stukken na haar dood in 1800 terecht bij de enig nog levende nicht van Barthoud Adriaan van Assendelft, Maria Anna Pompe van Slingelandt (1746-1805) en na de dood van deze bij haar dochter, de eerder genoemde Maria Suzanna Theodora de Wildt (1766-1855), die zo'n belangrijke bijdrage leverde aan de driedaagse tentoonstelling van 1824. Het was ten slotte haar zoon Frans de Wildt (1805-1869) die op 21 juni 1852 vijftien aan burgemeester Van der Werf en Leidens ontzet verbonden objecten en een grote stapel documenten aan de gemeente Leiden overdroeg.³³ Daarmee was deze overgang van de vroegmoderne, familiale zorg voor de familieherinnering naar de moderne, institutionele, publieke zorg eindelijk, na ruim zeventig jaar, volbracht. Met de opening van Stedelijk Museum de Lakenhal in het jubeljaar 1874 werd dit proces voltooid.³⁴

Geschiedenis maken

Onder de door de families Van der Werf, Van Assendelft, Pompe Van Slingeland en De Wildt zo zorgvuldig bewaarde objecten bevonden zich ook enige kunstwerken. Daarvan noem ik hier allereerst het grote schilderij van Joris van Schooten (1587-1651) met een voorstelling van de gevolgen van de pest en hongersnood tijdens het beleg van 1574 (afb. 5). Dit schilderij is 1643 gedateerd en is mogelijk door Van der Werfs dochter Clara Pieters of haar man Bartholomeus Jansz van Assendelft in opdracht gegeven. Het is aannemelijk dat het behoorde tot 'de schilderijen van 't beleg van Leijden' die in 1725 werden vermeld in het testament van Jan van Assendelft. Vermoedelijk is Van der Werf verbeeld in de figuur achter de tafel die zijn borst ontbloot en daarmee lijkt aan te geven dat hij zijn lichaam aan zijn medeburgers aanbiedt. De rijk geklede vrouw vóór die tafel is, zoals Jori Zijlmans terecht heeft opgemerkt, de personificatie van de zieltogende en haar ogen ten hemel om hulp opslaande Leidse stedemaagd;³⁵ zij is door Van Schooten spiegelbeeldig overgenomen van een gravure door Isaac Claesz van Swanenburg met dit onderwerp.³⁶ Allerlei andere elementen in het schilderij, zoals de krasse weergave van het slachten van honden en katten als laatste voedingsmiddel, de huilende kinderen, de stervende burgers en het begraven van de doden op een fictioneel kerkhof, herinneren aan twee van de zes prenten die Willem de Haen maakte voor de eerste uitgave van Orlers' geschiedenis van Leiden uit 1614.³⁷ Bewust of onbewust zal Van Schooten die gravures in zijn achterhoofd hebben gehad toen hij deze voorstelling in opdracht van de familie componeerde. Ook een ander, ouder, groot schilderij uit Van Assendelft-bezit, een voorstelling van de uitval van de Boshuizer schans, is mogelijk in opdracht van Clara van der Werf of haar man gemaakt en heeft dan vermoedelijk in hun huis gehangen.³⁸

6. (Rombout Verhulst?), *Medaillon met portret van Pieter Adriaensz van der Werf, 1660-1661?*, terracotta, 54 x 46,3 cm x 7,7 cm, ovaal, De Lakenhal, Leiden.

In het testament van Adriaen van Assendelft uit 1748 wordt voor het eerst een borstbeeld van Van der Werf genoemd. Ook dit erfstuk is ten slotte via juffrouw De Wildt terecht gekomen in De Lakenhal (afb. 6). Dit medaillonportret houdt – als model of eigentijdse kopie³⁹ – direct verband met het epitaaf dat de drie zonen van Bartholomeus Jansz van Assendelft en Clara Pieters van der Werf in 1661 door Rombout Verhulst lieten aanbrengen aan een zuil in de Hooglandse Kerk, de kerk waar hun ouders begraven lagen. Na de dood in 1659 van hun moeder, het laatste kind van hun beroemde grootvader, wilden de drie broers kennelijk zijn memorie onderhouden en hun eigen naam en die van hun vader en moeder daaraan verbinden.⁴⁰

De blijvende zorg voor dit monument werd door de familie Van Assendelft eveneens geregeld: in het al eerder genoemde testament van Barthoud Adriaenz uit 1780

legateerd den heer comparant aen de hoofdkerken deezer stad, de somme van twee duizent guldens, mits dat uijt de jaarlijksche intressen van 't zelve legaat, het monument en marmer gedenkteeken van den heere Pieter Adriaansz van der Werff, staande tegens de tweede pilaar ter regter zijde van de predikstoel dicht aan het choor in de Hooglandsche off Pancras Kerk deezer stad, voor altoos tot een geuurigh aandenken aan 's mans bekende trouwe en deszelfs andere grootmoedige daden, geduurende het gemelde beleg gebleeken, in een goede staat zal moeten worden onderhouden.⁴¹

Hoewel niet helemaal uniek, is dit een voor die tijd toch vrij zeldzame uiting van het besef bij de nazaten dat ze zich bij hun zorg om de instandhouding van de familie-memorie niet alleen moesten bekommeren om het behoud van familieportretten en andere erfstukken, maar ook om het blijvende onderhoud daarvan.

Aan de oprichting van het epitaaf in de Hooglandse Kerk in 1661 kunnen we een klein groepje andere kunstwerken verbinden. Naar alle waarschijnlijkheid waren het opnieuw de drie kleinzonen die in deze tijd twee gravures lieten vervaardigen, een met een afbeelding van het epitaaf en een ander met alleen een portret van Van der Werf, beide voorzien van een vers door de Amsterdamse dichter Jan Vos, die juist in deze periode ook betrokken was bij de heropvoeringen van Bontius' beroemde toneelstuk over het beleg en ontzet van Leiden.⁴² Van deze twee gravures bewaarde de familie Van Assendelft niet alleen afdrukken op kostbaar satijn (afb. 7) – zoals genoemd in het eerder besproken testament van Maria Elisabeth Nolthenius – maar ook de oorspronkelijke koperplaten.

Kan het zijn dat het zo zorgvuldig bewaarde en van generatie op generatie overgedragen medaillonportret inderdaad een getrouwe afspiegeling vormt van het uiterlijk van Van der Werf, zoals de catalogus van 1824 beweert?⁴³ Hoewel het, net als het epitaaf en de zojuist genoemde gravures, lang na zijn dood is gemaakt, lijkt me dit toch niet onmogelijk. De belangrijkste aanwijzing daarvoor zie ik in de tekening die Jan de Bisschop (1628-1671), ook omstreeks 1660, heeft gemaakt van een borstbeeld van Van der Werf (afb. 8). Blijkens een (later) opschrift op de tekening zou deze buste gemaakt zijn door niemand minder dan de beroemde Amsterdamse architect en beeldhouwer Hendrick de Keyser (1565-1621). Het is zeer wel mogelijk dat deze buste, vermoedelijk in terracotta,⁴⁴ echt heeft bestaan en dat De Keyser die naar het leven heeft geboet-

7. Pieter Philippe, *Gegraveerd portret van Pieter Adriaensz van der Werf*, afgedrukt op goudkleurige zijde, 40,5 x 28,1 cm, De Lakenhal, Leiden.

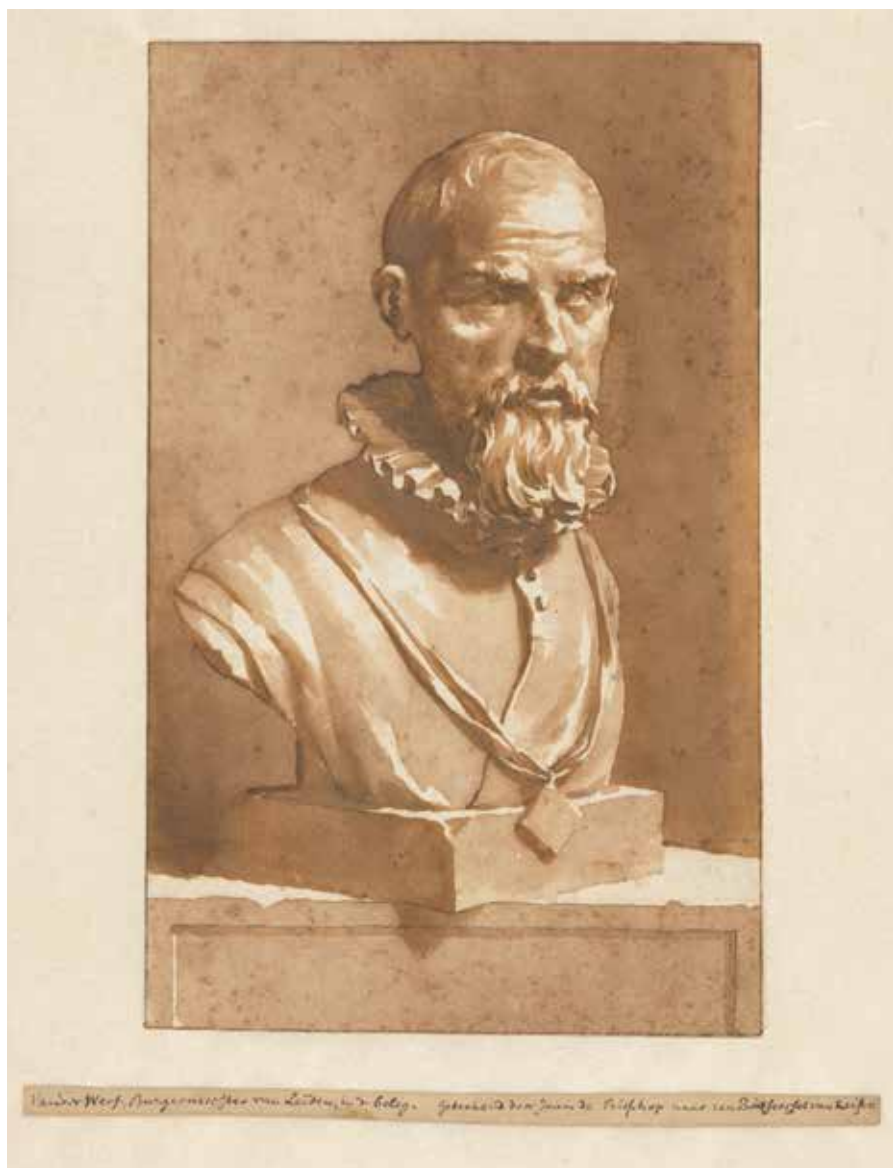
seerd. In elk geval vertoont de tekening alle kenmerken van de natuurgetrouwheid en de levendigheid die De Keyser in zijn beelden wist te leggen. Ook van deze tekening zou, vermoedelijk eveneens omstreeks 1660, een gravure worden gemaakt, ditmaal door Hendrik Bary (1632/40-1707).⁴⁵ Als we de tekening van De Bisschop en de gravure van Bary leggen naast het medaillonportret en de gravures van Philippe naar het epitaaf, kunnen we vaststellen dat die laatste groep voorstellingen rechtstreeks geïnspireerd is op de eerste: allerlei details, zoals het gefronste voorhoofd, de vorm van wenkbrauwen, neus en baard, de knoopjes bovenaan de kleding en de draaiing van het lint waaraan de Leidse noodmunt hangt, komen onderling zozeer overeen, dat de maker van het medaillonportret (Verhulst?) en de graveur Pieter Philippe zich wel gebaseerd moeten hebben hetzij op de oorspronkelijke buste van De Keyser, hetzij op de tekening daarvan door De Bisschop, of de gravure daar weer naar door Bary.⁴⁶

Om de eer van de familie

We weten dat Pieter Adriaensz van der Werf zelf tot op hoge leeftijd bezig is geweest zijn blazoenschoon te houden, of schoon te poetsen. Hij kon niet begrijpen of verkroppen dat Willem van Oranje na het ontzet schoon schip wilde maken en alle vier burgemeesters, inclusief Van der Werf, van hun taken onthief en de raad eigenmachtig verkleinde. En het zal hem gestoken hebben dat Ianus Dousa, al was het in het Latijn, zuinig oordeelde over Van der Werfs standvastigheid tijdens het beleg.⁴⁷ Maar zijn zegetocht in de publieke opinie begon toch al heel vroeg. De kostbare huldeblijken die hij nog tijdens zijn leven, in de jaren na het ontzet, ontving, getuigen van deze hoge achting. De buste door De Keyser moest dit beeld bevestigen: niet voor niets liet Van der Werf zich met het aan hem door de stad vereerde ereteken van de in goud geslagen noodmunt aan een lint om de hals vereeuwigen.

Hadden Van der Werfs erfgenamen politieke oogmerken met hun eerbetoon aan hun voorvader? Het valt niet mee om daar precies de vinger op te leggen. Het bestuurlijke lot van de families Van der Werf en Van Assendelft in de zeventiende en achttiende eeuw volgt ongeveer dat van de gemiddelde gematigd-staatsgezinde Hollandse regent. Om de familie hing een zweem van anti-orangisme en sympathie voor de remonstrantse zaak, maar ze hebben zich nooit laten betrappen op een al te uitgesproken standpunt in deze. Juist rond de jaren waarin het er in politieke zin echt op aan kwam – 1618, 1630, 1672, 1748 – is er aan hun kant geen enkele activiteit op het vlak van de memorie te bespeuren.⁴⁸

Natuurlijk was de afstamming van Van der Werf voor zijn nakomelingen een geweldig politiek, sociaal en cultureel kapitaal. Maar het lijkt erop dat de eerste gene-

8. Jan de Bisschop, Aftekening van een buste van Pieter Adriaensz van der Werf door Hendrick de Keyser, pen in bruine inkt, deels gewassen, over een tekening in zwart krijt, 212 x 133 mm, Rijksmuseum, Amsterdam.

raties van de familie primair hebben willen investeren in het onderhouden van zijn memorie in familieverband. En zelfs het publieke eerbetoon door de drie kleinzonen middels het epitaaf in de Hooglandse Kerk lijkt in eerste instantie te zijn ingegeven door de dood van hun moeder Clara in 1659 en daarmee het uitsterven van de naam Van der Werf in deze tak van de familie. Tegelijkertijd betraden zij met dit epitaaf en met de eerder genoemde gravures omstreeks 1660 nadrukkelijk het publieke domein. Misschien moeten we het zien als een bevestiging van de herwonnen bestuurlijke positie van de familie met de opname van Jan van Assendelft in de Leidse raad in 1656. Ook in de achttiende eeuw speelt de herinnering aan hun roemrijke voorvader vooral een rol in de representatie in huiselijke kring, hoe royaal het Hof van Zessen voor Leidse begrippen ook geweest moet zijn. Eigenlijk is het pas tegen 1800, als de familie Van Assendelft uitsterft, dat de overgang van de gedenkstukken naar het publieke domein echt vorm begint te krijgen. Met de opening van De Lakenhal in 1874 wordt dit proces voltooid en daar worden de herinneringen aan het beleg en ontzet van Leiden sindsdien met zorg bewaard.⁴⁹

Nu we helemaal doordrongen zijn van de inspanningen die de nazaten van Pieter Adriaensz van der Werf hebben gedaan om zijn nalatenschap veilig te stellen 'tot eene altoos duurende gedachtenisse', valt het des te meer te betreuren dat juist het allermooiste voorwerp, de eerder besproken buste van Van der Werf van de hand van Hendrick de Keyser, niet bewaard is gebleven: noch in de achttiende-eeuwse wilsbeschikkingen noch in de catalogus van 1824 wordt hij vermeld. De reputatie van Van der Werf is in de loop der eeuwen misschien enigszins beschadigd geraakt, maar dit bijzondere kunstwerk is waarschijnlijk al voor 1725 aan scherven gevallen.

Noten

- 1 Voor een omgekeerde zoektocht vanaf 1574: R. van Luttervelt, 'De Leidse haring- en brooduitdeling in woord en beeld', *Leids Jaarboekje* 52 (1960) 1-26.
- 2 Over de totstandkoming van het standbeeld, zie o.a.: G.D.J. Schotel, *Een standbeeld voor Pieter Adriaensz. van de Werff?* (Leiden 1873); I.W.L. Moerman, 'Leiden rond 1874' en 'Vieringen in 1874, 1884 en 1886', in: I.W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen ed., *Leiden. Eeuwig feest* (Leiden 1986) 35-54 en 55-62; J. Dröge, 'De Ruïnebouwers. Bouwplannen voor het rampgebied', in: A. Ponsen en E. van der Vlist ed., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 301-327, aldaar 319-322; J. Zijlmans, *Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd en volksfeest* (Leiden 2011) 111-115.
- 3 Zie de diverse bijdragen aan: R.W.A. Bionda e.a. ed., *Monumentale beeldhouwkunst in Nederland* (Weesp 1984) (*Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek* 34 (1983)).
- 4 Hierover recent: G. Oostindie, *Postkoloniale beeldenstormen* (Nijmegen 2018).
- 5 J. Fruytiers, *Corte beschryvinghe van de strenghe*

- beleggeringhe ende wonderbaerlijcke verlossinghe der stad Leijden in Hollandt (Delft 1577) 25 vermeldt voor het eerst Van der Werfs aanbieding van zijn lichaam ter leniging van de hongersnood van zijn medeburgers; op p. 26 wordt gesproken van 'niet alleenlijk een Romeynsche dan een Machabeeusche antwoorde' als sommige burgers aan twijfelmoedige bestuurders voorhouden dat zij altijd nog hun linkerarm kunnen opeten om met de rechter de tirannie van zich af te slaan. Over de formulering 'Romeynsche antwoorde' zie: H. van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800. Een iconologische studie, 2 delen* ('s-Gravenhage 1952), I, 96. Het gebaar bij Van Bree gaat terug op een gravure door Jacobus Buys, die diende als illustratie bij L.W. van Merken, *Het beleg der stad Leyden. Treurspel* (Amsterdam 1774).
- 6 Over Van Bree: Van de Waal, *Drie eeuwen*, I, 8; G. Jansen, 'De vergankelijke glorie van Matthijs van Bree', *Oud-Holland* 95 (1981) 228-254, aldaar 229-234; A. Repp-Eckert, 'Peter Paul Rubens. Ein Vorbild für die belgischen Historienmaler?', in: E. Mai en A. Repp-Eckert ed., *Triumph und Tod des Helden: Europäische Historienmalerei von Rubens bis Manet* (Milaan 1988) 54-65, aldaar 60-61.
 - 7 S.H. Levie en W.H. Vroom ed., *Het Vaderlandsch Gevoel. Vergeten negentiende-eeuwse schilderijen over onze geschiedenis* (Amsterdam 1977) 100-103.
 - 8 Tentoonstelling van schilder- en kunstwerken van levende meesters [...] ('s-Gravenhage 1849) 44, cat.nr. 665.
 - 9 W.H. Hoogkamer naar H.P. Oosterhuis, 'Geschiedkundig Tafereel; Voorstellende het ontzet van Leijden in den jare 1574, op het oogeblik dat zich de admiraal Bojsot in de armen werpt van den burgemeester van de Werff, die God dankt voor de redding van stad en burgerij', 1825, aquatint en ets, 450 x 535 mm, Rijksmuseum, Amsterdam, inv.nr. RP-P-OB-79.609 (FM 692-A).
 - 10 Voor een recente analyse van het belang en de praktijk van de expositie van grote historiestukken in de vroege negentiende eeuw: Michael Putter, "A very naive and completely new manner": Pieneman, history painting and the exhibitions of the Battle of Waterloo', *The Rijksmuseum Bulletin* 63 (2015) 196-227.
 - 11 F. Grijzenhout, 'Vaderlandse oudheden', in: Idem ed., *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 109-132, aldaar 125-131.
 - 12 J. Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werf. Held van Leiden', in: J. van Eijnatten e.a. ed., *Heiligen of helden. Opstellen voor Willem Frijhoff* (Amsterdam 2007) 130-143, aldaar 137.
 - 13 *Catalogus van oudheden en bijzonderheden, betreffende het beleg en ontzet der stad Leyden [...] welke [...] op den 4, 5 en 6 october 1824, op het raadhuis der stad Leyden zullen worden ten toon gesteld* (Leiden 1824) 3. Seyn was zelf een hartstochtelijk verzamelaar van Leidse oudheden, een voorliefde die hem ertoe dreef een greep in de gemeentekas te doen, waarvoor hij in 1839 werd veroordeeld. Een geestige spotprent uit dat jaar door François Desterbecq op hem, zijn medeplichtige J.C. de Backer en op stadsarchitect Salomon van der Paauw, waarover later meer, in het Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-1938-962 (FM 7001-b).
 - 14 Bibliotheek Erfgoed Leiden en Omstreken, inv.nr. LB 2002, Salomon van der Paauw, 'Voorberigt', in: *Catalogus van oudheden en bijzonderheden, betreffende het beleg en ontzet der stad Leyden* [etc.], geïllustreerd afschrift van de in de vorige noot genoemde catalogus, z.p. Over Van der Paauw: G.L. Driessen: 'Het leven en de geschriften van den stadsarchitect Salomon van der Paauw', *Leids Jaarboekje* 23 (1930) 1-46 en 24 (1931) 1-42; en L. Barendregt, 'Salomon van der Paauw. Een Leidse stadsarchitect en modelontwerper', *Erfgoed van industrie en techniek* 9 (2000) 74-84 en 10 (2001) 16-23.
 - 15 J.W. te Water, 'Levensbijzonderheden van Pieter Adriaansz. van de Werff, burgemeester der stad Leijden, ten tijde van hare beide belegeringen door de Spanjaarden in de jaren 1573 en 1574, meest uit ongedrukte stukken verzameld', *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leyden* 2 (1814: 1) 1-188, aldaar 111-112 merkt al op dat

- de dichters over Van der Werf 'soms wat al te vleierig' zijn en diens familie natuurlijk ook; R. Fruin, *Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574* ('s-Gravenhage 1874) 77-78 trekt het verhaal over Van der Werfs woorden op zichzelf niet in twijfel, maar is 64-65 wel gereserveerd over diens standvastigheid in een eerder stadium en 148-151 over zijn politieke inzicht. E. Pelinck. 'Overlevering, legende en relieken van het beleg en ontzet van Leiden', *Leids Jaarboekje* 46 (1954) 100-108, aldaar 100-101 achtte het 'zeer voor de hand liggend' dat het verhaal bij Frijtiets van de dramatische zelfopoffering 'door Van der Werff zelf werd ingegeven'; Zijlmans, 'Pieter Adriaensz van der Werf', 132 volgt Pelincks visie. J. Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw*, Leiden, 2008, 5, 13-16 suggereert dat Van der Werf 'misschien wel helemaal niet zo'n held' was; M. Eekhout, 'Herinnering in beeld. Relieken van Leidens ontzet', *Leids Jaarboekje* 103 (2011) 33-47, aldaar 37, spreekt van een 'zelf gecreëerd beeld van de heroïsche burgemeester' en merkt meer in het algemeen op dat sommige Leidenaren hun familiegeschiedenis tijdens de Opstand gebruikten 'om hun eigen belang te bevorderen'.
- 16 Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897) (SA II), inv. nr. 7446, fol. 73, 3 november 1574, betaling van 8 ponden Vlaams aan goudsmid Claes Ghijsbertsz voor de levering van een stuk goud in de vorm van de Leidse noodmunt van vijf stuivers, geschonken aan een van de kapiteins bij het beleg en ontzet; *Ibidem*, fol. 376, 28 februari 1575, betaling van 59-19-6 ponden Vlaams aan goudsmid Ghijsbert Coopal onder andere voor diens levering van 25 stuks zilveren stadsmunten à 28 schelling per stuk die aan de kapiteins bij het ontzet waren geschonken; burgemeester Pieter Adriaensz (van der Werf) ontving elf 'andere gelijke', burgemeester Willem van Loo veertig, vermoedelijk ter verdere distributie; zie ook: A. Pol en B.J. van der Veen, *Het noodgeld van Leiden. Waarheid en verdichting* (Leiden 2007) met name 13-14, 17 en 27-29.
- 17 *Catalogus van oudheden*, op. cit., cat.nr. 37. Vgl. W.I.C. Rammelman Elsevier, 'Gouden en zilveren penningen door de regering van Leiden, na het ontzet van 1574, aan eenige personen geschonken', *Leidsche Courant*, 14 november 1874, z.p.; H. Enno van Gelder, *De Nederlandsche noodmunten van de Tachtigjarige Oorlog*, 's-Gravenhage 1955, 21-24.
- 18 G. van Loon, *Beschrijving der Nederlandsche historipenningen*, 4 delen ('s-Gravenhage 1723-1731) I, 193-195; A.O. van Kerkwijk, 'De vereeringspenningen, door de Staten-Generaal sedert 1628 toegekend', *Jaarboek van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Munt- en Penningkunde* 23 (1936) 1-78, aldaar 2.
- 19 Voor dit fenomeen: M.J.M. van der Heijden, 'Het godsdienstig element in de iconographie van de Nederlandsche historipenningen uit den Tachtigjarigen Oorlog', *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 35 (1948) 1-15 en 69-87, aldaar 70-71.
- 20 M. Scharloo, 'Images of war and peace 1621-1648. The Dutch medals', *The medal* 33 (1998) 23-38, aldaar 24. G. Sanders, *Het present van Staat. De gouden ketens, kettingen en medailles verleend door de Staten-Generaal, 1588-1795* (Hilversum 2013) 328-332. Met dank aan beideauteurs voor het delen van hun inzichten in deze.
- 21 In de stadsrekeningen van Leiden uit de eerste jaren na het ontzet komen enige vermeldingen voor van het laten slaan en schenken van niet nader gespecificeerde gouden penningen: Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897) (SA II), inv.nr. 7446, fol. 65, 380-381v; inv.nr. 7447, fol. 433v; inv.nr. 7449, fol. 399-400v.
- 22 *Catalogus van oudheden*, cat.nr. 53.
- 23 Sanders, *Het present van Staat*.
- 24 Ik besteed hier geen aandacht aan de eveneens interessante geschiedenis van de opdrachtverstrekking door de Leidse magistraat van allerlei kunstwerken met betrekking tot het beleg en ontzet van Leiden voor het stadhuis. Zie hiervoor o.a.: M. Hoogduin-

- Berkhout, “Op de gelukkige regeering van Leiden”. Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700’, *De zeventiende eeuw* 22 (2006) 59-105.
- 25 Over deze: C.W. Fock, ‘De Leidse zilversmid Bf’, *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 121-131 en R.E.O. Ekkart, ‘Een man met ring en toetssteen door Werner van den Valckert’, *Bulletin van het Rijksmuseum* 47 (1999) 20-25.
- 26 Voor eerdere verwijzingen naar dit fenomeen: M. Prak, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780* (Amsterdam 1985) 223; Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, 6 delen (Leiden 1986-1992) IV, 602 en 641-646; vooral: Eekhout, ‘Herinnering in beeld’; Idem, *Material memories. The urban memory landscape in the Low Countries, 1566-1700* (Leiden 2016) 129-130.
- 27 Erfgoed Leiden, Oud-Notarieel Archief Leiden (voortaan: ONA Leiden), inv.nr. 1812, acte 145, 26 december 1725, notaris Cornelis Haesverbergh; deze bepalingen komen nog niet voor in een eerdere versie van het testament in: ONA Leiden, inv.nr. 1810, acte 137, 20 december 1723, notaris Cornelis Haesverbergh. De metalen pot was niet afkomstig uit de nalatenschap van Van der Werf, maar was omstreeks 1702 door een achterkleinzoon van de vinder, Ghisbert Cornelisz Schaeck, in eigendom overgedragen aan Jan van Assendelft, zie: Zijlmans, *Leidens ontzet*, 71-74; zie ook Eekhout, ‘Herinnering in beeld’, 34-36 en Idem, *Material memories*, 16.
- 28 ONA Leiden, inv.nr. 1978, acte 38, 21 april 1742, notaris Pieter Hubertus Pla.
- 29 ONA Leiden, inv.nr. 1984, acte 182, 23 december 1748, notaris Pieter Hubertus Pla; een iets latere versie voor dezelfde notaris in ONA Leiden, inv.nr. 1985, acte 111, 10 oktober 1749, is vrijwel gelijklopend wat betreft dit prele gaat.
- 30 ONA Leiden, inv.nr. 2513, acte 15, 23 februari 1780, notaris Harmanus van Waalswijk. Een licht aangepaste versie van dit testament voor dezelfde notaris in ONA Leiden, inv.nr. 2513, acte 89, 3 november 1780.
- 31 ONA Leiden, inv.nr. 2518, acte 26, 17 maart 1785, notaris Hermanus van Waalswijk.
- 32 ONA Leiden, inv.nr. 2528, acte 81, 8 december 1795, notaris Hermanus van Waalswijk.
- 33 Erfgoed Leiden en Omstreken, Archief der Secretarie van Leiden (1253) 1290-1575 (1858) (SA I), inv.nr. 1380, Verzameling van authentieke stukken van en met betrekking tot Pieters Adriaensz van der Werf. Eerder, in 1838, was al een groot aantal schilderijen van de familie De Wildt in bruikleen gegeven aan het stadhuis, zie: Erfgoed Leiden en Omstreken, Stadsarchief III, inv.nr. 4397, nr. 48; drie daarvan die betrekking hadden op het beleg, waaronder het hierna te noemen schilderij van Van Schooten, zijn in 1867 overgedragen aan de stad. Met dank aan Jori Zijlmans voor deze informatie.
- 34 Zijlmans, *Leidens ontzet*, 8-13.
- 35 J. Pollmann, *Memory in early-modern Europe, 1500-1800*, Oxford 63-65, suggereert dat de vrouw gemodelleerd is naar de opdrachtgeefster, Clara Pieters van der Werf, maar die was in 1574 nog niet geboren en in 1643 al 58 jaar oud. Dat zij, zoals Pollmann eveneens stelt, anachronistisch gekleed is, lijkt me juist, maar dat heeft vermoedelijk vooral met haar status als (tijdloze) allegorie te maken; Zijlmans, *Leidens ontzet*, 45-47 herkende de Leidse maagd wel.
- 36 Rijksmuseum, inv.nr. RP-P-2001-149 (FM 675ad).
- 37 Over Orlers en De Haen, zie: E. Verbaan, *De woonplaats van de faam. Grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*, Hilversum 2011, 179-187 en 262-267; van hem ook: ‘Jan Janszoon Orlers schetst Leiden. Illustraties in de vroege stadsbeschrijvingen’, in: K. Bostoen e.a. ed., *‘Tweelinge eener dragt’. Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)* (Hilversum 2001) 133-168, m.n. 151-156.
- 38 Volgens Fock, ‘De Leidse zilversmid Bf’, 125 woonde het echtpaar eerst in een heel smal huisje aan de Nieuwe Rijn en vanaf 1649 in een groter huis, eveneens aan de Nieuwe Rijn, dat aan Clara van der Werf was toege-

- vallen uit de nalatenschap van haar in 1643 overleden broer Frans (1574-1643), die het had geërfd van hun vader Pieter Adriaensz. Het is denkbaar dat Van Schootens schilderij is vervaardigd ter verfraaiing van dit laatstgenoemde huis, hetzij nog net in opdracht van Frans, hetzij van Clara van der Werf bij de herinrichting van dit huis na Frans' dood. Zie ook Zijlmans, *Leidens ontzet*, 28.
- 39 Zijlmans, *Leidens ontzet*, 47.
- 40 Over Verhulst in het algemeen en dit epitaaf in het bijzonder: E. Neurdenburg, *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden. Hendrick de Keyser, Artus Quellinus, Rombout Verhulst en tijdgenooten* (Amsterdam 1948) 201-225, m.n. 206-210; F. Scholten, *Sumptuous memories. Studies in seventeenth-century Dutch tomb sculpture*, Zwolle 2003, 30-31, 41-42, 220-221.
- 41 Zie noot 30. Zie ook Erfgoed Leiden en omstreken, archief Nederlands-Hervormde Kerkvoogdij Leiden, inv. nr. 1279, met een afschrift van de bepaling in het testament van Maria Elisabeth Nolthenius betreffende het onderhoud van het gedenkteken in de Hooglandse Kerk, onder verwijzing naar de afhandeling van de erfenis van haar man voor notaris Jan Pieter van Klinkenberg d.d. 9 september 1801.
- 42 Vgl. M. Meijer Drees, 'Burgemeester Van der Werf als vaderlandse toneelheld. Een politieke autoriteit in belegeringsdrama's', *De zeventiende eeuw* 8 (1992) 167-176, met name 167-168. Ook: N. Geerdink, *Dichters & verdiensten. De sociale verankering van het dichterschap van Jan Vos (1610-1667)*, Hilversum 2012, 119.
- 43 *Catalogus van oudheden*, cat.nr. 143; cat.nr. 144 in de tentoonstelling was een medaillonportret in pleister, in eigendom bij de heer Van Wesele Scholten in Den Haag. Te Water, 'Levensbijzonderheden', 108 merkt op dat bij de nakomelingen nog diverse portretten van Van der Werf worden bewaard, ook 'een oud en oorspronkelijk'; vermoedelijk duidt dit op het hier besproken medaillonportret. Over de portretten van Van der Werf zie verder: Pelinck, 'Overlevering, legende en relieken', 101 en R.E.O. Ekkart, 'Sleutelfiguren', in: *Leids jaarboekje* 66 (1974) 197-215, aldaar 198-199; zie ook: Zijlmans, *Leidens ontzet*, 45-47.
- 44 Althans het opschrift achterop de tekening zegt: 'naar een boetseersel van Keiser'.
- 45 Vgl. J.G. van Gelder, 'Jan de Bisschop 1628-1671', *Oud-Holland* (1971) 201-288, aldaar 217, noot 70; F. Scholten, 'Quellinus's burgomasters: a portrait gallery of Amsterdam republicanism', *Simiolus* 32 (2006) 87-125, aldaar 91-92.
- 46 Pelinck, 'Overlevering, legende en relieken', 101 gelooft niet in de betrouwbaarheid van het door Bisschop nagetekende portret.
- 47 Hierover o.a.: Fruin, *Beleg en ontzet*, 64-65; C.L. Heesakkers, 'Janus Dousa, dichter van Leidens beleg en ontzet', *Leids Jaarboekje* 69 (1977) 104-120, aldaar 116.
- 48 Over de positie van de familie Van Assendelft in Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw: Prak, *Gezeten burgers*, 105, 172-173 en elders; D.J. Noordam, *Geringde buffels en heren van stand: het patriciaat van Leiden, 1574-1700*, Hilversum 1994, m.n. 28-46. Zie ook: Joost van den Vondel, *Haec libertatis ergo: papieren geldt geoffert op het outaer der Hollandsche vryheyd*, 1630 (Kn. 4099), tegen de vervolging van de remonstranten in Leiden, met uitvoerige verwijzingen naar de gebeurtenissen van 1574 en de figuur van Van der Werf als verondersteld kampioen van de godsdienstvrijheid.
- 49 Vgl. Eekhout, 'Herinnering in beeld', 38-40 voor een nog wat nadrukkelijker politieke interpretatie.